

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО**

Олена Сокальська

**Еволюція пенітенціарних систем
у контексті розвитку ідей виправного покарання
(XVI – перша половина XIX століття)**

Монографія

Publish Pro

Київ 2025

Сокальська Олена

Еволюція пенітенціарних систем у контексті розвитку ідей виправного покарання (XVI – перша половина XIX століття). Київ : Publish Pro, 2025. 644 с. <https://doi.org/10.33663/978-617-8247-76-8>

ISBN 978-617-8247-76-8

У монографії розглянуто історико-правові аспекти еволюції пенітенціарного концепту як транснаціонального: від розроблення реформаторських проєктів, апробації зразкових моделей – до формування науково обґрунтованої універсальної пенітенціарної системи та започаткування національних систем. Основну увагу зосереджено на ідеях і вченнях про виправне покарання, їхньому доктринальному оформленні, практичному втіленні й трансфері пенітенціарних моделей, а також на нормативно-правових засадах функціонування місць позбавлення волі у трьох центрах – континентальній Європі, Великій Британії та США.

Монографія сприятиме розвінчанню історіографічних міфів щодо виникнення і розвитку пенітенціарних систем, введенню до наукового обігу нових джерел і дасть змогу розглянути проблему пенітенціарної науки та практики крізь призму регіональних, загальноєвропейських і глобальних рухів.

Для дослідників, науковців і практиків, істориків права, фахівців у галузі кримінального, кримінально-виконавчого права, усіх, хто цікавиться проблемами відбування покарань і пенітенціарних систем.

Рецензенти:

Олександр Головка, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Володимир Макарчук, доктор юридичних наук, професор (Національний університет «Львівська політехніка»);

Юліанна Цветкова, доктор юридичних наук, доцент (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Анджей Ленчук, генерал Служби в'язничної Республіки Польща, заступник Генерального директора Служби в'язничної Республіки Польща (2020–2024 рр.).

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України (протокол № 14 від 23 жовтня 2025 р.)

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Генеза концепту виправного покарання	
1.1. Зародження ідей: виправно-покаяльне покарання й ізоляція	20
1.2. Інституціалізація виправного ув'язнення (XVI–XVIII ст.): від соціальної опіки до пенальної політики	51
1.3. Карцерально-виправна система в'язничних робітних будинків Західної та Центральної Європи	83
1.4. Особливості організації виправних і пенітенціарних будинків як закладів відбування покарання у Південній Європі	112
Розділ 2. Тюремні реформи у Великій Британії та США наприкінці XVIII – на початку XIX століття	
2.1. Передумови тюремних перетворень у Великій Британії, оформлення англійської моделі виправного покарання	142
2.2. Започаткування загальнодержавних пенітенціарних будинків і пенітенціарна система Паноптикону Джеремі Бентама	200
2.3. Еволюція пенальних практик і організація виправних в'язниць у США (на прикладі штату Пенсільванія)	232
2.4. Засади діяльності й режим утримання пенітенціарного будинку Walnut Street Prison та його вплив на інші штати	256
Розділ 3. Континентальний європейський пенітенціарний дискурс кінця XVIII – початку XIX століття	
3.1. Пруський концепт виправного покарання	285
3.2. Постреволюційні доктрини тюремних перетворень у Франції	317
3.3. Польські в'язничні реформаторські проєкти	336
3.4. Женевська пенітенціарна модель	366
Розділ 4. Утвердження пенітенціарних систем у США та країнах Європи у першій половині XIX століття	
4.1. Криза виправного покарання й формування обернської системи тюремної дисципліни	380
4.2. Пенсільванська система суворого одиночного утримання	433
4.3. Трансфер американських пенітенціарних систем на європейський ґрунт	471
4.4. Полеміка навколо універсальної пенітенціарної системи	524

Висновки	560
Список джерел і літератури	572
Іменний покажчик	628
Перелік ілюстрацій	636
Summary	639

ВСТУП

Упродовж останніх десятиліть в Україні тривають спроби трансформації кримінально-виконавчої системи у пенітенціарну¹, однак наукова спільнота все ще остаточно не визначилась із сутнісним наповненням самого поняття «пенітенціарна система»². Проблема термінологічної невизначеності в цьому контексті виходить далеко за межі лексичного питання³, адже відображає глибинні теоретичні суперечності в розумінні природи покарання, його мети, а також співвідношення між репресивними й ресоціалізуючими началами в державній політиці. Апеляція до зарубіжного досвіду та міжнародних стандартів поводження із засудженими є дещо умовною, оскільки термін «пенітенціарний», поширений у ХІХ ст., зберігся лише в країнах романської мовної групи. Водночас у державах англосаксонської традиції, Північної Європи, а також Чехії, Словаччині, Польщі вживаються поняття «в'язнична» або «виправна система», які, не будучи позбавленими репресивного складника, орієнтовані на виправлення, ресоціалізацію, дотримання прав засуджених.

Український термінологічний і концептуальний дискурс у цій сфері значною мірою був сформований під впливом російської правової доктрини 1990-х років, де позірна вестернізація понять слугувала радше ідеологічним, ніж змістовим трансформаціям. У російському науковому та політичному середовищі термін «пенітенціарна систе-

¹ З урядових концепцій і стратегій випливає, що пенітенціарна система вже існує, але потребує докорінного реформування. Див.: *Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України*. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р; *Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках*. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р.

² Див.: Коваленко, В., & Колб, О. (2010). Про проблеми використання в кримінально-виконавчому праві України деяких термінів і понять. *Вісник Академії правових наук України*, 3, 259–266; Ягунов, Д. (2009). *Пенітенціарна система України: Історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування*. Вид. третє, переоб. та доп. Фенікс; Яцишин, М. (2014). Проблеми визначення поняття «пенітенціарна система» в сучасних умовах. *Історико-правовий часопис*, 1, 3–7; Шкута, О. О. (2016). Історико-правовий аналіз формування терміну «пенітенціарна система» у кримінально-виконавчому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*, 2(3), 41–44; Богатирьов, І. Г., Пузирьов, М. С., & Шкута, О. О. (2017). *Доктрина пенітенціарного права України*. ВД «Дакор».

³ Див. визначення поняття «пенітенціарна система» у проєкті Закону України «Про пенітенціарну систему» № 5293 від 22.03.2021 [blob:https://itd.rada.gov.ua/a8715f14-3c04-46da-9929-0e32b37992a7](https://itd.rada.gov.ua/a8715f14-3c04-46da-9929-0e32b37992a7)

ма» набув ретроспективного тлумачення й охоплює історичну спадщину – від каральних практик доби Івана Грозного та Соборного уложення до системи ГУЛАГу і радянських виправно-трудоових колоній. Такий підхід зводить її до інституційного позначення будь-яких форм ізоляції.

У цьому контексті особливої ваги набуває потреба теоретичного переосмислення поняття «пенітенціарна система» як соціально-правового феномену, який повинен розглядатися не лише в площині інституційної організації відбування покарання, а й як елемент правової культури демократичного суспільства, індикатор рівня гуманізації державної влади. У цьому сенсі дослідження еволюції пенітенціарних систем виходить за межі суто історико-правового аналізу, перетворюючись на інструмент критичної рефлексії над цивілізаційною траєкторією державності.

Історичні розвідки проблематики виконання покарань в імперський і радянський період під титулом «пенітенціарна система Російської імперії»⁴ або «пенітенціарна система УРСР» сприяли ототожненню «пенітенціарного» і «в'язничного»⁵. І якщо в західній правовій традиції це частково виправдано, оскільки від моменту утвердження пенітенціарних систем у середині XIX ст. у Європі та США пенітенціарій був синонімом нової виправної в'язниці, то використання терміна «пенітенціарна система» як узагальнюючого до всіх місць ізоляції від князівських порубів до царських тюрем, радянських і нацистських концтаборів⁶ не лише не відповідає суті й значенню власне пенітенціарної системи, але й, справедливо, порушує питання, чи варто запроваджувати в Україні систему з таким бекграундом.

Цей історичний наратив є відлунням традиційного презентистського (англ. *presentism*) підходу до досліджень, які покликані були

⁴ Хоча криміналісти Російської імперії уживали переважно терміни «тюремна система», «тюрмознавство». Див.: Сокальська, О. В. (2015). Тюрмознавча тематика у науковому доробку професора О. Ф. Кістяківського. В І. С. Гриценко (Ред.), *Юридичний факультет Університету Святого Володимира в персоналіях його викладачів та вчених*. Збірник матеріалів Першої Міжнародної науково-практичної конференції 27 листопада 2015 р., м. Київ (с. 280–283). Талком.

⁵ Див.: Болдизар С. М. (2023). Карально-пенітенціарна система Закарпатської України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 77(1), 13–17; Пташинський, О. Б. (2004). *Пенітенціарна система України*. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Пальченкова, В. М. (2013). *Трансформація громадського контролю за виконанням покарань: історико-правовий аналіз*. Запоріжжя : Акцент; Россіхін, В. В. (2005). *Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній)*. [Дис. ... канд. юрид. наук]. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого; Россіхін, В. В. (2013). Стан та зміни пенітенціарної системи УРСР у 1950-ті рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 4, 29–37.

⁶ Ягунов, Д. (2024). Пенітенціарна система. У В. П. Горбатенко & П. В. Мироненко (Ред.), *Енциклопедія політики і права* (с. 527–529). Політія.

обґрунтовувати сучасні реформи, демонструвати їх поступальний характер, а також цивілізаційну місію метрополії – так званої вігської історії (англ. *whig history*), у межах якої провадилися розвідки з історії покарань та в'язничних реформ. Вочевидь, російська історіографія з кінця 1980-х років невпинно намагалася перейняти «месіанський пенітенціарний нарратив» щодо народів, які населяли Російську імперію та СРСР.

Пенітенціарний будинок у концепті британських правників, розробленому наприкінці XVIII ст., був антитезою старій в'язниці, єдина мета якої – ізоляція в незадовільних умовах і фізичні страждання, а пенітенціарна система – новим підходом до покарання (альтернативою транспортуції й тілесним карам), орієнтованим на збереження правопорушника для суспільства, його виправлення та реінтеграцію⁷. У цьому сенсі вона була протиставлена і царській в'язниці реформаторами Тимчасового уряду та фундаторами радянської виправно-трудової системи⁸. Термін «пенітенціарний» поряд із «каральний», «виправно-трудоий» упродовж 20-х років ХХ ст. використовувався радянськими тюрмознавцями та в офіційній номенклатурі⁹. Проте його «прогресивність» у вказаний період доволі сумнівна, оскільки усталену пенітенціарну систему критикували, як у Європі, так і США, особливо соціалісти¹⁰. Пенітенціарій асоціювався з суворим одиночним ув'язненням, режимом мовчання і відсутністю будь-яких надій на ресоціалізацію. У підручниках з пенології початку ХХ ст. зазначалося, що пенітенціарні установи, які в минулому були синонімом виправних закладів, нині стали місцями ув'язнення невинуватих злочинців,

⁷ Сокальська, О. В. (2022). Пенітенціарні системи й пенітенціарні установи: до витоків концепту. В *Історія запровадження позбавлення волі і сучасні проблеми його виконання*. Матеріали круглого столу, 14 грудня 2021 р., м. Харків (с. 22–28). Наук.-досл. інст. вивч. пробл. злоч. ім. ак. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків.

⁸ Сокальська, О. В. (2018). Тюремна система доби української національної революції (до 100-літнього ювілею). *Вісник Пенітенціарної асоціації України*, 3, 7–26; Сокальська, О. В. (2019). Головне тюремне управління Російської імперії в портретах його очільників (до 140-літнього ювілею відомства). *Вісник Пенітенціарної асоціації України*, 1, 29–54.

⁹ Див.: Малиновський, О. О. (1928). *Радянські поправчо-трудої установи порівнюючи з буржуазними тюрмами*. Київ: Всеукраїнська академія наук; Бондарук, Т. І. (2008). Пенітенціарна концепція академіка Онікія Малиновського. В О. В. Тимошук (Ред.), *Проблеми протидії злочинності: історико-правовий аспект*. Матеріали XVIII Міжнародної історико-правової конференції, 13–17 вересня 2007 р., с. Стерегущє (с. 194–198). Сімферополь; Музика, І. В. (2018). Концепція Пенітенціарної системи академіка О. О. Малиновського: соціологічний аспект. *Вісник пенітенціарної асоціації України*, 4, 108–126.

¹⁰ Treu, M. (1904). *Der Bankrott des modernen Strafvollzuges und seine Reform; ein offener Brief an das Reichsjustizamt*. Stuttgart; Wall, M. M. (1915). *The Trend in Modern Prison Systems of the United State*. Indiana University; Hobhouse, S. & Brockway, A. F. (1922). *English Prisons To-Day: Being the Report of the Prison System Enquiry Committee*. London; Jaffray, K. J. (1917). *The prison and the prisoner: a symposium*. Boston; Weinhofen, H. (1929). *The Purpose of Punishment*. *Tennessee Law Review*, 7(3), 145–176.

а реформаторський характер колишньої пенітенціарної системи забутий¹¹, як, власне, і сам термін, уживаний в англо-американській літературі ХХ ст. лише в контексті в'язничних перетворень 1790–1870 рр. Палку дискусію у 1930-х роках викликало й обґрунтування окремими європейськими пенологами пенітенціарного права¹².

Нині термін «пенітенціарна система», збережений в італійському, французькому, частково іспаномовному, дискурсах, тісно пов'язаний із комплексом заходів, орієнтованих на реінтеграцію засуджених у період відбування покарання та після нього, а також національною системою органів і установ, які реалізують пенітенціарну політику. Прикметно, що у п. 91 *Європейських в'язничних правил* збережено дефініцію «пенітенціарна система» навіть у перекладах, у яких «*système pénitentiaire*» передано як в'язнична система¹³. У ньому йдеться про місію пенітенціарної системи й завдання в'язниці в демократичному суспільстві. Саме її формування в межах демократичних інституцій, на наш погляд, є однією із характерних рис, поряд з ізоляцією та виправленням (у його широкому розумінні), хоча засоби такого впливу, як і загалом демократичний режим, слід оцінювати критично.

Тож поняття «пенітенціарна система» не може сприйматися і використовуватися лише як технічний термін сучасного кримінально-виконавчого права, синонімічний до позбавлення волі чи то в'язничної системи. Воно має власне змістовне навантаження, сформоване внаслідок тривалого історико-правового розвитку західної гуманітарної думки, у межах якої ідеї покарання, виправлення та ресоціалізації правопорушника еволюціонували й трансформувалися.

Використання терміна «пенітенціарна система» у вітчизняному науковому та нормативному дискурсі часто відбувається без урахування його історичної тягlosti, що зумовлює концептуальні суперечності між формою й сутністю українських реформ у сфері виконання покарань. Тому дослідження генези феномена «пенітенціарна система» є не лише питанням наукової термінології, а й необхідною передумовою формування сучасної доктрини виконання покарань, здат-

¹¹ Boies, M. H. (1901). *The Science of Penology. The defence of society against crime*. New York. London, pp. 300–302; Robinson, L. N. (1921). *Penology in the United States*. Philadelphia, pp. 66–70.

¹² Śliwowski, J. (1934). Narodziny prawa penitencjarnego. *Gazeta Sądowa Warszawska*, 44, 649–653; Rabinowicz, L. (1935). Zagadnienie tzw. «prawa penitencjarnego». Kilka uwag w związku z artykułem p. Jerzego Wład. Śliwowskiego p. tyt.: «Narodziny prawa penitencjarnego». *Gazeta Sądowa Warszawska*, 15, 225–228; Mapelli Caffarena, B. (1986). La autonomía del Derecho penitenciario. *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense*, 11, 453–461.

¹³ *Zalecenia Rec (2006)2 Komitetu Ministrów do państw członkowskich Rady Europy w sprawie Europejskich Reguł Więziennych*. J. Chrzanowska (tłum.), M. Płatek (Red. merytoryczna). <https://search.coe.int/cm/?i=09125948801fa117>; *European Prison Rules*. Council of Europe Publishing. <https://rm.coe.int/european-prison-rules-978-92-871-5982-3/16806ab9ae>

ної інтегрувати українську правову традицію в європейський гуманістичний контекст.

З огляду на це, історико-правовий аналіз еволюції пенітенціарних систем набуває особливої актуальності. Він дозволяє з'ясувати закономірності становлення інститутів позбавлення волі, виявити спільні та відмінні риси в розвитку національних моделей і, зрештою, визначити оптимальні шляхи побудови української системи виконання покарань, що поєднувала б правову ефективність, гуманістичні засади та повагу до людської гідності як базового принципу європейського права.

Метою представленого дослідження є комплексний історико-правовий аналіз етапів еволюції пенітенціарного концепту як транснаціонального явища, починаючи від формування його ідейних засад та реформаторських проєктів, створення зразкових моделей відбування покарання у пенітенціарних установах – і до становлення науково обґрунтованої універсальної пенітенціарної системи та національних систем як сукупності органів і установ позбавлення волі. У фокусі дослідження – ідеї та вчення про виправне покарання в умовах ізоляції, їх доктринальне оформлення, втілення на практиці й поширення уніфікованих пенітенціарних моделей, а також формування нормативно-правових засад функціонування місць позбавлення волі, метою яких декларувалося виправлення правопорушників, у країнах континентальної Європи, Великій Британії та США.

Оскільки пенітенціарна система – лише один із періодів розвитку виправного покарання і на її інституціалізацію значний вплив мали попередні карцерально-виправні практики, то нижня хронологічна межа дослідження визначена XVI ст., коли було започатковано в'язничні робітні будинки та виправні заклади для окремих категорій делінквентів. Такий підхід закладено ще німецькими правниками на межі XIX–XX ст.¹⁴ й концептуально обґрунтовано знаним фахівцем з історії кримінального судочинства та карцеральних практик Пітером Шпіренбургом (Pieter Spierenburg)¹⁵.

Верхня хронологічна межа, а саме середина XIX ст., обумовлена завершенням процесу доктринального обґрунтування універсальної пенітенціарної системи, усталенням основних акторів пенітенціарного руху (теоретиків, практиків і політиків), формуванням концепту

¹⁴ Hippel, R. (1898). Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe. *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*. 18, 450–455; Hippel, R. (1931). *Die Entstehung der modernen Freiheitsstrafe und des Erziehungs-Strafvollzugs*. Eisenach : Schriften der Thüringischen Gefängnisgesellschaft; Schmidt, E. (1915). *Entwicklung und Vollzug der Freiheitsstrafe in Brandenburg-Preußen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Berlin.

¹⁵ Spierenburg, P. (1991). *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe*. Rutgers University Press.

пенітенціарної системи як сукупності установ виконання покарань різного типу і заходів щодо соціальної адаптації колишніх засуджених, а також його практичною реалізацією національними урядами. Відповідно, з другої половини XIX ст. варто вести мову вже про пенітенціарні системи окремих країн.

Момент «народження» модерної тюрми представники основних історіографічних течій (прогресивістів і ревізіоністів), попри протилежність поглядів на мотиви реформаторів, окреслювали останньою третинною XVIII ст., оскільки саме тоді відбулися соціальні зміни, якими вони і пояснювали нові підходи до покарання. Це було продовженням наративу, започаткованого тюрмознавцями у 1840–х роках з метою обґрунтування системи суворого одиночного утримання як єдиної власне пенітенціарної, придатної для відбування покарання. Тоді як система загального утримання декларувалася як історично пов'язана з давніми в'язницями, що слугували лише для досудового утримання, а не покарання¹⁶. Прихильники першої моделі, переважно, були представниками країн (Велика Британія, Франція, США), у яких дійсно до кінця XVIII ст. в'язниці були здебільшого місцями досудового ув'язнення, і їхня «історія» була автоматично перенесена на інші країни континентальної Європи.

Водночас творення національних пенітенціарних систем вимагало і власного історичного наративу як висхідного руху за гуманізацію покарань. Також це було зумовлено потребою «націоналізувати» пенітенціарні системи, які асоціювалися з американськими практиками, для зміни громадської думки і започаткування реформ. І попри те, що «народження модерної в'язниці» пов'язували з діяльністю британських філантропів¹⁷ та експериментами у США, увага була звернена і на національних «героїв»: французи писали про Жана Мабільйона, іспанці – про Томаса Сердана де Талладу, італійці – про пенітенціарний будинок Св. Михайла в Римі, німці та голландці – про в'язничні робітні будинки¹⁸.

Історіографічна течія, представники якої зародження модерної виправної тюрми і пенітенціарних систем розглядали передусім як

¹⁶ *Débats du Congrès pénitentiaire de Francfort-sur-le-Mein, 28, 29 et 30 septembre 1846.* (1847). Paris, pp. 97–99.

¹⁷ Учасникам міжнародного тюремного конгресу в Римі 1885 р., на якому планувалося представити огляди історії національних в'язничних систем, організатори рекомендували «почати екскурс з часів Говарда». Див.: *Actes du Congrès pénitentiaire international de Rome, novembre 1885* (1888). (Т. II, Р. I). Rome, p. 407.

¹⁸ Сокальська, О. В. (2021). «Народження» в'язниці: дискусії щодо місця і часу. У *Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації*. Збірник тез доповідей наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Т. А. Денисової, 16 квіт. 2021 р., м. Харків (с. 348–350). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС.